

NIKOLA ŽIVKOVIĆ

Eksploatacija železa u Bosni od strane Nemaca u toku Drugog svetskog rata

Razbijanjem Dunavske dvojne monarhije i nemačkim porazom u prvom svetskom ratu, došlo je do vidljivih promena u orijentaciji nemačke spoljne politike i trgovine. Mirovnim ugovorima njen privredni potencijal i izvori sirovina bili su drastično umanjeni, a mogućnosti za brzi oporavak ograničeni. Ovakvo stanje nemačke privrede iskoristile su zapadnoevropske zemlje, uglavnom Engleska, prisvojivši bivše nemačke kolonije i tržišta. Bez sumnje, to je i bila namera pobedničkih sila da spreče ponovno oživljavanje nemačkog militarizma. I kad se nemačka privreda počela oporavljati, nastupila je velika ekonomska kriza u kojoj je i ona pretrpela ozbiljne udarce. Nemački izvoz i uvoz bio je više nego prepolovljen i sve do 1941. godine nije dostigao nivo iz dvadesetih godina. S druge strane, tridesetih godina slabe nemački privredni odnosi sa Sovjetskim Savezom, a angloamerički trgovinski ugovori iz 1938. i odluka Panamske konferencije i Konferencije u Limi iste godine, takođe znatno pogađaju nemačku trgovinu, pa za nju tržište jugoistočne Evrope i tržišta Afrike i Azije postaju tako reći životno pitanje u pogledu snabdevanja sirovinama i prehrambenim proizvodima.¹⁾

Jedna od prvih organizacija privredne inicijative, koja je krenula označenim pravcem, bilo je srednje evropsko privredno veće (Zajednica interesenata u obliku registrovanog udruženja).²⁾ Cilj tog udruženja bio je da

¹⁾ Dr Jovan Marjanović, *Ekonomska politika nacističkog okupatora Jugoslavije 1941—1945. godine*, poseban otisak iz JIČ broj 4/63 str. 73.

²⁾ Arhiv SUP SR Srbije, izjava Hermana Neubhera — data pred jugoslovenskim istražnim organima 2. avgusta 1947. godine, fasc. 2, str. 3—18.

jača privredne veze, između nemačke i zemalja jugoistočne Evrope, da vrši istraživanja u tim zemljama i proučava njihove privredne strukture i mogućnosti koje su one nudile u privrednoj razmeni sa Nemačkom, da propagira investicionu i trgovinsku politiku nemačkog kapitala u tim zemljama. Osnivači ovog Udruženja bili su, uglavnom, predstavnici i rukovodioci najvećih nemačkih industrijskih preduzeća, zainteresovanih za privrednu delatnost u jugoistočnoj Evropi kao sirovinskoj bazi, eksportnom tržištu ili, pak, kao investicionom području.³⁾ U Udruženje su se, osim ovih, učlanili izvesni javni i naučni radnici koji su bili zainteresovani za probleme Jugoistoka, te lica iz krugova okupljenih oko konzervativne nacionalne grupe koju su u Nemačkoj činili krupni industrijalci, finansijeri, veleposednici, zatim pripadnici stare diplomatije i aristokratije. Svi su oni imali svoje političko središte u tzv. Deutscher Heerenklub, kasnije nazvanom Deutscher Klub, čiji je član za života bio i Hindenburg (Hindenburg).⁴⁾ Delatnost ovog Društva bila je naročito razvijena u periodu od 1936—1938, kada ju je zamenila nemačka zvanična politika, koja je usvojila zamisli ovoga Društva. Od onog momenta kada je za jugoistok Evrope počela da se interesuje nemačka zvanična politika, situacija se sasvim izmenila. Određena nemačka ministarstva, a u prvom redu Ministarstvo privrede, u svojim planovima predvidela su dalje prodiranje nemačkog kapitala u privredu jugoistočne Evrope, a posebno u jugoslovensku privredu, bogatu rudnim blagom, neophodnim nemačkoj privredi. U stvari, u svemu tome treba tražiti vaskrsavanje stare austrougarske teorije — o podunavskom privrednom prostoru — i geopolitičkom pojmu Jugoistok, koji se u to vreme vrlo intenzivno pominjao u nacističkoj štampi, publicisti i nauci. U tom pravcu treba tražiti pravog pokretača tzv. Südostforschungen i pojačanog interesovanja nemačke nauke za balkanske zemlje, a zatim za osnivanje raznih instituta i društava za pokretanje posebnih listova i drugih sličnih institucija, bez obzira na to, kako smo i napred rekli, što je u tim organizacijama i institucijama sigurno bilo i predanih naučnih radnika i pojedinih iskrenih prijatelja raznih balkanskih i podunavskih naroda. U stvari, osnovna tendencija ove ekspanzije bila je da nemačku privredu treba razviti kao industrijsku radionicu Evrope u podunavskim i balkanskim zemljama i tako ih privezati za nemačku privredu kako bi ove zemlje proizvodile pretežno sirovine i agrarne proizvode kojima će se Nemčaka snabdevati — Nacistička teorija o tzv. Gros-wirtschaftsraum. Razume se da je ova koncepcija imala svoju političku stranu, čije su karakteristike u vezi sa rasističkom teorijom i ekspanzionističkom politikom i akcijom već dobro poznate.

Hitlerova Nemačka želela je da ekonomskim vezama sa zemljama jugoistoka Evrope stvori uslove za kasniji politički uticaj. Pošto nisu uspeli pokušaji za postizanje sporazuma između nacističke Nemačke i Italije, posle stvaranja bloka između Italije, Mađarske i Austrije (Rimski protokol 1934), Treći Rajh se orijentisao prema Jugoslaviji. Osnovne intencije njegove politike bile su u tome da oslabi francuski uticaj u Jugoslaviji, da izoluje Čehoslovačku, da razbije Malu antantu i Balkanski savez od 1934. godine (Jugoslavija, Grčka, Rumunija), da u budućem ratu obezbedi neutralnost Jugoslavije i da se dokopa njenog ekonomskog potencijala. U perspektivi Jugoslavija je

³⁾ Nikola Živković, *Kontribucija u Srbiji 1941—1944*, VIG, br. 1/70, str. 186.

⁴⁾ Dr Jovan Marjanović, N. n. str. 74

trebalo da pristupi ugovoru sa Mađarskom i Bugarskom, a da Nemačka od nje načini svog satelita.

Prvi značajan korak u realizaciji ove politike bilo je sklapanje trgovinskog ugovora između Nemačke i Jugoslavije 1934. godine. Po ovom ugovoru, Treći Rajh je kupovao poljoprivredne proizvode u Jugoslaviji, ali ih nije plaćao devizama, već putem kliringa, izvozom svoje industrijske robe u Jugoslaviju. Količinu, kao i uslove izvoza i uvoza, određivala je Nemačko-jugoslovenska mešovita komisija koja se sastajala dva puta godišnje. Prema pomenutim ugovorima i ostalim nemačkim tajnim planovima, Jugoslavija je imala da zauzme određeno mesto u snabdevanju Nemačke sirovinama i poljoprivrednim proizvodima. Jugoslavija je posebno bila privlačna za nemačku privredu svojim rudnim blagom (bakar, gvožđe, olovo, cink, mangan, boksit, antimon, magnezit, molibden i dr.), neobično značajnim za ratnu privredu Nemačke. Zbog ovakvog interesovanja uskoro se sklapaju razni ugovori tako da nemački kapital u jugoslovenskoj privredi zauzima značajno mesto. U tome mu je u prvom redu pomogao austrijski industrijski kapital, koji je bio tesno povezan sa nemačkim, a već je imao svoje filijale ili zastupništva u jugoslovenskim gradovima, koja su prerasla u jugoslovenska društva, ali sa ogromnim delom nemačkog kapitala. Kao primer navešćemo filijalu austrijskih Siemensovih tvornica koja je kasnije kao jugoslovenski Siemens d. d. postala zastupnik nemačkih Siemensovih tvornica. Austrijsko učešće u opštem jugoslovenskom bankarskom društvu, nastalom iz filijala »Wiener Bankverein«, nakon anšlusa, postalo je nemačka majoritetna pozicija u jugoslovenskom bankarskom društvu.

Svim ovim ugovorima o zbližavanju Jugoslavije i Trećeg Rajha bio je cilj da se jugoslovenska privreda uključi u nemačku privredu, i to na neekvivan izrabljivački način prema Jugoslaviji. Naime, reč je o rudnom bogatstvu Jugoslavije i agrarnim proizvodima koji su nemačkoj privredi u to vreme nedostajali. S druge strane kao industrijski nerazvijenoj zemlji, Jugoslaviji su bili potrebni industrijski proizvodi koje joj je Nemačka nudila u zamenu za agrarne proizvode pod uslovima u ono vreme povoljnijim za Jugoslaviju, kad se uzmu u obzir cene koje su vladale na svetskom tržištu, ali još povoljnijim za Nemačku, jer je ona na jugoslovensko tržište plasirala one proizvode koje na drugim tržištima nije mogla da proda. Nemačka je na jugoslovenskom području investirala veliki kapital s krajnjim ciljem da izvuče iz Jugoslavije što više sirovina. O tome govore i ugovori o investiranju nemačkog kapitala u jugoslovensku privredu koji su bili tako sačinjeni da su od njih imali koristi uglavnom Nemci.

Od sirovina sa ovog područja u velikoj meri je zavisilo uspešno izvršenje nemačkog četvorogodišnjeg privrednog plana, kojim je rukovodio Herman Gering (Herman Göring). Za svog pomoćnika u Jugoslaviji on je naime novao Franca Nojhausena (Franz Neuhausen), koji je odmah počeo, kao što je i ranije činio, da dovodi što veći broj istaknutih nemačkih stručnjaka u sve privredne oblasti koje su Nemačku interesovale. Tako u Jugoslaviju dolaze dr Gemund 1934, Fric Rajzer (Fritz Reiser) 1934, Valter Krig (dr Walter Krieg) 1936, Anro Milman (Anro Millmann), Jakubus Zengen (dr Jakubus Soenegen) 1938.⁵⁾

⁵⁾ Jovan Marjanović n. n. str. 77

U industriji rudarstva angažovao je najistaknutije nemačke stručnjake, profesore univerziteta, ljude koji su se kao naučnici i ranije bavili ovom problematikom. Tako su angažovani profesor Klar iz Beča, dr Hisslajtzer (Hissleitner) iz Graca i dr Bešer (Baecher) i dr.⁶⁾ da kao geolozi ispituju mnogobrojna područja na kojima se nalazila ruda. Zatim su na sličnom poslu 1939. godine angažovani diplomirani inženjer Hans Stajger (Hans Steiger), i Robert Derigel (Robert Deurrigel),⁷⁾ koji su ranije kao istaknuti stručnjaci radili kod »Alatina«.

Sve ovo je učinilo da nemački kapital sa 13. zauzme prvo mesto i da pred početak drugog svetskog rata dostigne 1,541,7 miliona dinara ili 25,290 od ukupnog stranog kapitala ostvarenog u jugoslovensku privredu.⁸⁾

Posle kapitulacije Jugoslavije 1941. i stvaranja NDH, Nemačka je otvorila Poslanstvo u Zagrebu i dva konzulata u Sarajevu i Dubrovniku, kao i postavila opunomoćenika, ili kako se u nekim dokumentima nazivao, predstavnika nemačkih firmi za eksploataciju nalazišta boksitne rude. U okviru Poslanstva u Zagrebu postojalo je posebno trgovačko političko odeljenje, čiji je zadatak bio da sa odgovarajućim ministarstvima NDH sklapa ugovore oko isporuka robe, uglavnom putem kliringa. U sklopu odeljenja postojali su resori po privrednim granama. Šef tog odeljenja bio je sekretar poslanstva dr Ernest Kuhn (Kun) istočni Prus, pukovnik, koji se pre rata bavio privrednom problematikom. Njegov zamenik do 1942. bio je dr Šuster (Schuster), naučni saradnik, koji je ranije radio u Rumuniji, a od 1942. godine Krajner (Kreiner), takođe naučni radnik. Svi su ovi ljudi bili istaknuti privredni stručnjaci, a po godinama starosti niko od njih nije prelazio četrdesetu. U ovom odeljenju radila je i veća grupa stručnih radnika, ovde ćemo spomenuti samno neke: Vitela (Wittel), asistenta za trgovačka pitanja, Skala (Skala), asistenta Univerziteta u Berlinu, zatim saradnike Hofrihtera (Hofrichter), iz Berlina, Hirša (Hirsch) iz Thüringena, Keninga (Koenig), Lupija (Luppi), obojicu iz Austrije i druge.

Pored pomenutih institucija, u Zagrebu je postojala i ustanova opunomoćenika za radnu snagu, kojom je rukovodio istaknuti privredni stručnjak za ovu vrstu poslova Pohlmann. Pitanje radne snage koja je sa ovog područja regrutovana za Nemačku bilo je vrlo važno, jer je ugovor o radnoj snazi postojao još od pre rata. Do početka partizanskih akcija, priličan broj radnika sa ovog područja bio je otišao u Nemačku, ali kako se ustanak rasplamsavao mnogi mladi ljudi su odlazili u partizane i na taj način izbegavali odlazak na rad. Stoga je ovaj nemački opunomoćenik u takvim uslovima imao posebno težak i delikatan zadatak.⁹⁾

Na teritoriji koju je obuhvatala NDH, pored do tad postojećih stranih i domaćih preduzeća, pojavila su se i nova, nastala spajanjem sitnih domaćih preduzeća, kao i ona u koja je ulagan uglavnom strani kapital. Sva ova preduzeća su bila obuhvaćena u dva udruženja posredstvom kojih je išlo celokupno poslovanje i to u udruženje »Hrvatski rudnici topionice DD«, koje je obuhvatalo sva poznata nalazišta gvožđa i uglja i topionice (Ljubija, Vareš,

⁶⁾ Arhiv Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove Beograd, fascikla 36, str. 12-38

⁷⁾ Isto, fascikla 36 str. 42

⁸⁾ Isto, fascikla 2 str. 12.

⁹⁾ Arhiv Sekretarijata unutrašnjih poslova SR Hrvatske, dosije Ciegfrida Kasche-a str. 124.

Banovići, Breza, Zenica i dr.) i udruženje »Hrvatsko aluminijumsko DD«. Sedišta ovih udruženja bila su u Zagrebu, a poslovanje su organizovala posredstvom odgovarajućih preduzeća i filijala po pojedinim rudnicima i topionicama.¹⁰⁾

Posredstvom ovih preduzeća, organizovana je eksploatacija rudnika i topionica u najvećoj meri za potrebe nemačke privrede, što je bilo regulisano raznim ugovorima sklopljenim između predstavnika nemačke vlasti i odgovarajućih organa NDH već u maju 1941. godine.¹¹⁾

U vezi sa rudištima gvožđa i uglja interesantno je ovom prilikom izneti stavove nemačkih stručnjaka o organizaciji njihove eksploatacije, kao i protivstav nekih stručnjaka iz NDH. Naime, bez poziva odgovarajućih državnih organa iz NDH, ali uz njihovu saglasnost, grupa nemačkih stručnjaka na čelu sa Hansom Malzašerom (Hans Malzacher) iz poznate firme »Reichs-Werke Aktiengesellschaft Alpine Montan Betriebe — Hermann Göring« u Beču, u vremenu od 26. aprila do 21. maja 1941. godine obišla je sva postrojenja i rudnike koji su pripadali preduzeću »Hrvatski rudnici i topionice DD« i na osnovu dobijenog nalaza 9. juna dala sledeći predlog Ministarstvu rudarstva i šumarstva NDH:

S obzirom na to da su tačke predloga veoma opširne, ovde ćemo ih samo parafrazirati i to najvažnije od njih:

1. da vlada NDH sklopi ugovor sa gore pomenutom firmom o pružanju tehničke i stručne pomoći »Hrvatskim rudnicima i topionicama DD«, i o isporuci železne rude iz rudnika Ljubije odgovarajućim firmama.

2. Navedene nemačke firme, uz odgovarajuću naplatu, staviće na raspolaganje »Hrvatskim rudnicima i topionicama DD« svoje stručnjake za vreme od pet godina. Njihov zadatak je da sarađuju sa odgovarajućim stručnjacima »Hrvatskih rudnika i topionica« na izgradnji pogona i reorganizaciji rada u njima.

3. U vezi s izgradnjom pojedinih pogona, određene nemačke firme bi dale kredite čija bi se visina naknadno odredila, a otplata bi se vršila isporukom gvozdene rude iz Ljubije.

4. Posle isteka roka od pet godina, nemački stručnjaci bi se povukli, a u fabrikama i rudnicima bi ostali domaći stručnjaci.

5. Na ime naknade za učinjenu uslugu i date kredite, iz rudnika Ljubije za pet godina isporučilo bi se Nemačkoj godišnje 300—400.000 tona gvozdene rude, a posle isteka od pet godina trebalo je da se sklopi ugovor na 15 godina o prodaji rude iz rudnika Ljubije, i to 300—400.000 tona godišnje, kao i iz svih drugih nalazišta na teritoriji NDH, po ceni koja bi se određivala od slučaja do slučaja. Sve topionice gvozdene rude trebalo je obavezati posebnim ugovorom da veći deo svojih proizvoda (gvožđe, čelik) predaju u prvom redu preduzećima koja rade za potrebe nemačke ratne privrede.

6. U ovoj tački nemački stručnjaci se pozivaju na usmenu saglasnost Ministarstva šumarstva i rudarstva da se mogu pregledati ovi rudnici i da ona zamenjuje odluku vlade NDH u vezi napred datih predloga.

¹⁰⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, fond Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH, fasc. 18, br. 349—X—1951.

¹¹⁾ NDH, Ministarstvo vanjskih poslova — Međunarodni ugovori 1941, Zagreb 1941, str. 48.

7. U ovoj tački nemački stručnjaci zahtevaju da im se po određenoj ceni preda 200.000 tona gvozdene rude iz zalih na stovarištu u rudniku Ljubija.¹²⁾

Ministarstvo šumarstva i rudarstva NDH, kome je bio upućen nemački zahtev pre nego što ga je poslalo najvišim organima vlasti, zatražilo je mišljenje nadležnih stručnih organa u NDH. Svi su, uglavnom, odgovorili da ne treba prihvatiti nemačke predloge. Kao karakteristične, ovde ćemo navesti mišljenja stručnjaka iz odeljenja za rudarstvo i kovinarstvo Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH, kao i mišljenje stručnog odbora u pomenutom Ministarstvu.

Stručni ljudi iz odeljenja za rudarstvo i kovinarstvo su veoma oštro i vrlo ubedljivo obrazložili svoj stav. Oni, naime, smatraju da tehnički izveštaj nemačke grupe nije dao nikakve novine u pogledu stanja nalazišta i topionica gvozdene rude, da ne donosi ništa novo i nepoznato i da samo delimično odgovara stvarnom stanju. Posebno se ističe da su predložili nemačkih stručnjaka za modernizaciju pojedinih rudnika i topionica ili njihovih pogona jednostrani, a da modernizacija valjaonice u Zenici namerno nije ni pomenuta. Mnoge od tih stvari su i ranije bile poznate, ali nije bilo novčanih sredstava da se izvrši rekonstrukcija, sem fabrike u Ilijašu koja takođe nije dovršena. No i ona nije bila ekonomična, jer ju je gradila jugoslovenska vojska, a tom prilikom nije vođeno računa o ekonomičnosti njene proizvodnje. Stručni ljudi ovog odeljenja smatraju da ne treba prihvatiti nemačke predloge, jer i oni mogu izraditi detaljnije predračune za modernizaciju ove industrije. Dalje se predlaže Ministarstvu da rekonstrukciju rudnika i topionica železa izvrši svojim domaćim snagama, jer se na tome radilo ranije, još pre dolaska nemačkih stručnjaka, a ukoliko ne bude dovoljno stručne radne snage, za takav poduhvat ne bi se morali uzeti nemački stručnjaci, nego stručnjaci iz neke druge zemlje. U slučaju da sredstava ne bude dovoljno, ne moraju se tražiti baš od Nemaca. Uprava preduzeća »Hrvatski rudnici i topionice« može se obratiti i nekim drugim biroima i preduzećima iz drugih prijateljskih zemalja.

U tački gde se govori o sklapanju ugovora o pomoći i isporuci rude, Nemačka ništa drugo ne želi nego da na taj način dođe do vrlo bogatih i jeftinih nalazišta rude. Ona bi time htela da isključi sve druge kupce koji daju povoljnije cene i da u roku od 20—25 godina iscrpe sve rezerve rude u tom nalazištu.

Pomoć u stručnim kadrovima, o čemu se govori u tački dva pomenutog pisma, kao i pomoć u kreditima, o čemu se govori u tački tri, treba odbiti. Iskustvo je pokazalo da čehoslovački stručnjaci koji su bili angažovani pre rata u Zenici i plaćeni tri puta više od domaćih stručnjaka a nisu dali gotovo ništa bolje rezultate od njih. Kredit treba odbiti, jer nije vreme kada se treba toliko zaduživati.

Najteži nemački predlog sadržan je u tački 5. Naime, ovom tačkom nemačka firma je tražila da se godišnje po predloženim cenama izveze 300.000 — 400.000 tona rude u roku 15 godina. To je isuviše velika količina i morali

¹²⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, Fond Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH, fascikla 34, dok 9163 iz 1941. godine.

bi se otkazati raniji ugovori »Jugočelika« iz 1939 — 1944. godine firmama Witkowitz, Assling i Rešice ili u samom rudniku podići proizvodnju na 650.000 — 700.000 tona rude, što je bilo neizvodljivo s obzirom na tehničke i materijalne uslove rudnika. Ukoliko bi se postigla veća proizvodnja, veliki je problem transporta, jer se raspoloživim transportnim sredstvima može prevesti samo 60% ugovorene količine iz 1939. godine. Otkazivanje ugovora ne bi došlo u obzir, jer ugovoreni partneri plaćaju 25—30% više od nemačkih ponuđenih cena.

Stručnjaci ovog odeljenja se takođe nisu složili ni sa predloženim načinom određivanja cena za rudu iz rudnika Ljubija. Nemačka preduzeća, odnosno njihovi predstavnici traže da se cene određuju od slučaja do slučaja i da se prilagode cenama drugih gvozdениh ruda koje se dovoze za njihove topionice u Lincu na Dunavu iz drugih izvora čija je tehnička oprema na višem nivou, pa prema tome i ruda jeftinija. Prema tehničkom predlogu, može se uzimati za osnovicu bilo koja jeftinija ruda, u prvom redu iz njihovih nalazišta u Erzbergu kod Leobena, iz rudnika u Švedskoj ili iz osvojenog Krivog Roga u Ukrajini.

Rudnik Ljubija za svoju rudu može dobiti od mnogih bližih hrvatskih, mađarskih, italijanskih i nemačkih topionica uvek za 20—30% veću cenu, nego od »Herman Göring verke u Lincu«, odnosno u Beču, što bi činilo pri godišnjoj prodaji od 400 hiljada tona rude uz ondašnje cene oko 16.000.000 kuna godišnje, a to bi bio godišnji poklon NDH nemačkoj firmi.

U svojim predlozima u pismu od 9. juna 1941. godine predstavnici nemačke firme namerno netačno prikazuju procenu rudne supstance iz godišnjeg bilansa za 1940. godinu u Ljubiji, Brezi i Zenici i procenjuju je sa 0,20—0,25 RM = 4—5 kuna za 1 tonu, umesto najmanje 3—4 puta toliko. To verovatno zato što su u slučaju kupovine hteli da smanje vrednost dobiti kako bi lakše kupili i sve ostale objekte »Hrvatskih rudnika i topionica«.

Ističe se mišljenje da do kraja rata, koji će, prema njihovim procenama trajati do 1944. godine, ne treba vezivati proizvodnju gvožđa bilo s kojim stranim partnerom. Bilo bi opasno da se Ljubija obaveže na isporuku od 15 godina, računajući od 1944. do 1960. godine, pogotovo ako se ima u vidu loše iskustvo sa već tekućim obavezama iz 1939. godine prema dvema velikim firmama (Rašice i Witkowitz). Ne treba se bojati da se iskopana ruda u Ljubiji ne može prodati posle rata. Ako se ne proda Nemcima, prodaće se Mađarima, Italijanima ili se, pak, može preraditi u topionicama u Capragu, Topuskom ili u Zenici.

Mada za napred navedene predloge nemačke firme dr ing. Malzašer, čiji je on sastavljač, kaže da ih treba smatrati kao podlogu za dalju diskusiju i saradnju do konačnog zaključenja ugovora, odbor je smatrao da ih u celosti treba odbiti, izuzev tačke sedam koja je praktično već ispunjena, jer je sa skladišta rudnika Ljubije nemačkoj firmi prodato 200 hiljada tona železne rude — siderita (slabija ruda) koja usled opterećenja železničkog saobraćaja nije na vreme bila transportovana. Za sve ostale tačke iz zahteva odbor smatra da je to velika i nepodnošljiva obaveza za preduzeće »Hrvatski rudnici i topionice«, pa i za čitavu privredu NDH, a s druge strane pojačaće apetite Italijana, jer će oni, verovatno, želeti da imaju paritet sa Nemcima. Čitav

predlog nije baziran na tome da se hrvatskom rudarstvu pomogne nego da Nmcima donese velike zarade, da se ukloni konkurencija i da se stekne monopol u NDH nad železom i čelikom.¹³⁾

Takođe je zapaženo i interesantno mišljenje Savjetodavnog stručnog odbora u odeljenju za rudarstvo i kovinarstvo Ministarstva rudarstva i šumarstva NDH. Posle analize svake tačke pojedinačno iz nemačkog zahteva, pomenuti odbor na kraju svog obrazloženja kaže: »Podpisani stručni odbor predlaže Vam, gospodine pročelnice odjela, da izvolite staviti prijedlog gospodinu ministru šumarstva i rudarstva, da osim tačke 7 u cijelosti odbije traženja, odnosno prijedlog njemačke tvrtke »Reichswerke AG Alpina Montanberreibe Herman Göring« koji su mu bili stavljeni u pismu njezinog glavnog ravnatelja Dr Ing. Malzacha od 9. lipnja 1941. godine pošto bi ispunjenje tog zahtjeva izazvalo slične prohtjeve i kod Italijana.«¹⁴⁾ Zbog ovakvog stava navedenih stručnih odbora, na zahtev predstavnika pomenute nemačke firme, 26. septembra 1941. godine u 10 sati održan je sastanak u Ministarstvu šumarstvu i rudarstvu NDH. Nemačku firmu na ovom sastanku predstavljali su dr ing. Hans Malzašer, ing. Asimus (Asimus), stručnjak za rudarstvo i Zigrosser (Zigrosser) zastupnik firme u Zagrebu. Od strane odeljenja za rudarstvo i kovinarstvo razgovoru su prisustvovali načelnik odeljenja ing. N. Belančić, rudarski savetnik, ing. D. Zahradnik i rudarski nadzornik ing. E. Ključenko. Dr Ing. Malzašer je poveo razgovor o predlozima njegove firme upućenim Ministarstvu šumarstva i rudarstva 9. juna 1941. godine koje je on nazvao ponudom za stručnu saradnju i pomoć njegove firme preduzeću »Hrvatski rudnici i topionice DD« i tražio od predstavnika Ministarstva da kažu da li je o tome već donesena kakva odluka. Predstavnici pomenutog ministarstva su odgovorili da se predmet još uvek proučava, ali su napomenuli i to da je nemački predlog o sklapanju ugovora na 15 godina po kome bi »Hrvatski rudnici i topionice DD« morali godišnje da isporuče 300—400.000 tona železne rude iz rudnika Ljubija neprihvatljiv, jer bi to značilo bezobzirno iskorišćavanje tako vredne narodne imovine. Nemački predstavnici su na to izjavili da se o količini rude može razgovarati, ali se iz čitave njihove izjave vidi da im je stalo da dobiju gvozdenu rudu iz Ljubije potrebnu za njihovu topionicu u Lincu na Dunavu, u kojoj su, prema njihovim podacima, postavljene tri velike peći po 750 m³ i 3 po 3.000 m³, za čiji rad su potrebne ogromne količine rude. Da bi ubrzali razgovore i postigli saglasnost, predstavnici nemačke firme su izjavili da postoji nacrt plana nemačke Vrhovne komande iz Berlina po kome treba uzeti čelik iz železare u Zenici za izradu topovske municije u Vojno-tehničkom zavodu u Sarajevu za potrebe nemačke vojske i da utom cilju treba poslati nekoliko inženjera, stručnjaka iz Zenice u Nemačku u zavode koji se bave proizvodnjom topovske municije, odnosno čelika za izradu municije. Zatim je takođe zahtevano da se iz Zenice pošalje nekoliko inženjera u topionicu železa u Lincu i druge topionice radi obuke bez izbora na to da li će doći do potpisivanja predviđenog ugovora.

¹³⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, Fond ministarstva šumarstva i rudarstva NDH, odeljenje za rudarstvo i kovinarstvo, fascikla 17, broj 9163/3—H—1941.

¹⁴⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, Mišljenje savjetodavnog stručnog odbora u odeljenju za rudarstvo Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH, upućeno načelniku odeljenja o predlogu nemačke firme Reichswerke AG Alpina Montanbetriebe-Hermann Göring u Beču, fas 71, dok 39.

Na ovom sastanku nije postignuto nikakvo rešenje, pa je zato dr ing. Malžašer zatražio od Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH da još jednom razmotri njegov zahtev od 9. juna 1941. godine kako bi početkom oktobra, kada on dođe u Zagreb, o tome ponovo razgovarali.¹⁵⁾ Početkom oktobra, tačno 2. oktobra 1941. godine, nije došao dr ing. Malžašer nego njegov zamenik ing. Asimus, poznati rudarski stručnjak. Ispred odeljenja za rudarstvo i kovinarstvo primio ga je načelnik odeljenja ing. N. Belančić. Ing. Asimus je tada tražio zvaničan odgovor na pismo njegove firme od 9. juna 1941. godine, pa kad nije dobio nikakav odgovor, on je dao nov predlog, u kome je tražio da se u rudniku Ljubija postavi nemački kontrolor čiji bi zadatak bio da kontroliše proizvodnju i to kome ona ide. Ing. Belančić mu je odgovorio da to ne može biti prihvaćeno, jer se rudnik Ljubija nalazi u sastavu preduzeća »Hrvatski rudnici i topionice« i da o tome oni odlučuju. Takav odgovor ing. Asimus nije komentarisao, nego je bez reči ustao i otišao.¹⁶⁾

Predstavnici nemačke firme obavestili su svoje nadležno ministarstvo da pregovori sa predstavnicima Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH ne vode nikakvom sporazumu, pa je odgovarajuće ministarstvo Rajha uzelo da stvar reši sa organima vlasti NDH. Tu se više nije moglo pregovarati ni o čemu, već je jednostavno traženo od vlade NDH i poglavnika da se Nemačkoj isporuči tražena količina gvozdene rude iz Ljubije. U vezi sa tim između NDH i nemačkog Ministarstva privrede kasnije je sklopljen tajni ugovor u koji su unete izvesne klauzule po kojima Nemci nisu mnogo obavezivani, a dobili su ono što su hteli.

Sa Zenicom i njenim rudnicima i Vojnotehničkim zavodom u Vogošću kod Sarajeva nije bilo posebne polemike s obzirom na to da su ova dva preduzeća pre rata pripadala jugoslovenskoj vojsci. Izgradnju topionice u Zenici (Jugočelik DD) finansirala je jugoslovenska vojska, pa je na taj način čitavo preduzeće i ne samo zbog toga već i zbog značaja proizvoda — čelika, bilo vojno. Vojnotehnički zavod u Vogošću gradila je firma »Škodini zavodi u Plzenu« na osnovu ugovora sklopljenog 1940. između ove firme i Ministarstva vojske i mornarice bivše Jugoslavije. Shodno odredbama o kapitulaciji jugoslovenske vojske, svi pogoni »Jugočelika DD« Zenica, sa nalazištima ruda i Vojnotehnički zavod Vogošće pripali su Nemačkoj, koja je pobedila, odnosno razbila jugoslovensku vojsku.¹⁷⁾ No, s obzirom na velike potrebe Nemačke u gvožđu i proizvodima koji se od njega dobijaju, nemački predstavnici su tražili da im se pod istim uslovima kao što je slučaj sa Zenicom i Vogošćem, ustupe livnice Ilijaš i Fabrika vagona u Slavonskom Brodu. Pregovori oko toga vođeni su u avgustu 1941. godine u Sarajevu i Zagrebu između predstavnika nemačke vojske i Ministarstva šumarstva NDH, odeljenja za rudarstvo i kovinarstvo, odnosno uprave »Hrvatskih rudnika i topionica DD«. Nemački zahtevi su bili takvi da su predstavnici NDH morali da pristanu na pre-

¹⁵⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, Zapisnik sa sastanka održanog 26. septembra 1941. između predstavnika Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH i predstavnika nemačke firme »Reishswerke AG Alpina Montanbetriebe — Hermann Göring, fas. 17, dok 36,

¹⁶⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, fond Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH, zapisnik sa sastanka održanog 2. oktobra 1941. god. fasc. 17, dokumenat 125.

¹⁷⁾ ZB NOR II/2, strana 559, 561.

daju ova dva objekta nemačkoj vojsci.¹⁸⁾ Kasnije, na zahtev predstavnika nemačke vojske, pod istim uslovima predato im je i preduzeće »HOBAG« iz Zavidovića.¹⁹⁾

S obzirom na velike potrebe za gvozdenom rudom, predstavnici nemačke vlasti u NDH nastojali su da se odmah počne sa proizvodnjom i transportovanjem rude. Od strane vojnih vlasti NDH i predstavnika nemačke vojne sile preduzete su mere da se pruga od Prijedora do rudnika Ljubije osposobi i da se počne sa transportovanjem. No to je išlo dosta teško, naročito posle dizanja opšteg narodnog ustanka. Ipak, u toku 1941. godine uspeli su da transportuju 200.000 tona rude koja je iskopana pre aprilskog rata i koja je bila uskladištena nadaleko od rudnika, kao i 100.000 tona rude koja je iskopana u toku druge polovine 1941. godine.²⁰⁾ U toku 1942. godine pojavile su se, pored navedenih, i druge poteškoće: Nedostatak radne snage, jer je veći deo radnika i polu radnika — seljaka iz okoline pristupio narodnooslobodilačkom pokretu. Radna snaga koju su sa strane doveli Nemci i ustaše bila je nestručna i nedovoljna, a jedan deo stručnih radnika nemačke narodnosti otišao je na specijalizaciju u nemačke rudnike.²¹⁾ Uz to se pojavila i nestašica transportnih sredstava — vagona. Sve to i česte akcije Narodnooslobodilačke vojske prinudili su nemačku i ustašku posadu zajedno sa radništvom da u dva maha u toku 1942. godine napuste rudnik po nekoliko dana i povuku se u Prijedor.²²⁾ To se, naravno, odrazilo i na proizvodnju. No s obzirom na značaj rude, Nemci i ustaše su uspeli da se ponovo vrate nazad i da nastave sa proizvodnjom. Iskopano je 280.000 tona rude, a u nedostatku vagona Ministarstvo narodne privrede NDH naredilo je, oktobra 1942. godine, da se 400 vagona kojima se iz Nemačke dovozio krompir upotrebe za utovar rude. Zbog upozorenja da se sa transportom rude kasni, pomenuto Ministarstvo NDH naređuje da se dnevno utovari po 50 vagona i da se omogućiti što hitniji prolaz transporta od Ljubije do topionice u Lincu kraj Beča.²³⁾

Prema izveštaju Ministarstva NDH za prvu polovinu 1943, plan eksploatacije u ovom nalazištu gvozdene rude gotovo je u potpunosti ispunjen. Za prvih 6 meseci iskopano je i transportovano 215.850 tona, a za čitavu godinu 550.000 tona,²⁴⁾ dok se u nemačkim dokumentima za prvo polugodište pominje cifra od 224.000 tona iskopane i transportovane rude.²⁵⁾ Po planu ne-

¹⁸⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, fond Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH Zapisnik o ustupanju topionice Ilijaš i Fabrike vagona u Slavskom Brodu nemačkoj vojsci, fasc. 19, tajni br. 258—R.

¹⁹⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, Izveštaj preduzeća »Hrvatski rudnici i topionice DD«, Ministarstvu šumarstva i rudarstva NDH o proizvodnji gvožđa u preduzeću »HOBAG« iz Zavidovića od 26. marta 1942. godine, fasc. 17, bez broja.

²⁰⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, Izveštaj preduzeća »Hrvatski rudnici i topionice DD«, Ministarstvu šumarstva i rudarstva o transportu rude iz rudnika Ljubije, fasc. 39, dok. 10.

²¹⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, fond Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH, izveštaj preduzeća »Hrvatski rudnici i topionice DD« od 3. novembra 1942. godine Ministarstvu narodnog gospodarstva, glavnom ravnateljstvu za rudarstvo o odlasku rudarskih radnika na specijalizaciju u nemačke rudokope Br. tajni 598—R—O, fascikla 17, dokumenat 164.

²²⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, Izveštaj o napuštanju rudnika Ljubije od strane nemačke vojske i pripadnika nemačke narodne skupine od marta 1942. godine upravi preduzeća »Hrvatski rudnici i topionice DD«, Fas. 49 dokumenat 10.

²³⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, fond Ministarstva šumarstva i rudarstva DD fasc. 32, dokument od 30. oktobra 1942. broj 1828.

²⁴⁾ Isto, Izveštaj Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH od 20. okt. 1943. godine fascikla 32 dok 1894.

²⁵⁾ NAW T—71, R—6, dok. 398, 396.

mačkih privrednih predstavnika, u toku 1944. godine iz Ljubije je trebalo izvući 550.000 tona gvozdene rude. Radi što uspješnijeg ispunjenja ovog plana na sastanku, održanom u Sarajevu 16. februara 1944. godine, kome su prisustvovali predstavnici uprave preduzeća »Hrvatski rudnici i topionice DD«, odlučeno je da se u dane u kojima se nesmetano može raditi po čitav dan nastoji da se iskopa i utovari 500—800 tona rude. A da bi se ovo ispunilo odlučeno je da se u rudnik dovede veći broj radne snage i da se pojača obezbeđenje transporta od rudnika do Prijedora i dalje.²⁶⁾ Iz izveštaja koji datira iz sredine ove godine 1944 vidi se da realizacija plana u Ljubiji teče normalno, da se sve odvija po planu i da će plan iskopa biti sigurno izvršen, mada se ništa ne kaže o tome koliko je rude do tada isporučeno.²⁷⁾ Ruda je izvožena uglavnom za potrebe nemačkih firmi »Reichswerke Aktiengesellschaft Alpina Montanbertreibe Herman »Göring«. Ruda je transportovana u topionice u Lincu kraj Beča, kao i u neke mađarske topionice u kojima su liveni delovi municije za nemačku vojsku. Jedan deo rude odlazio je u Italiju. Obračun i plaćanje za izvezenu rudu vršeni su putem kliringa. Jedan manji deo gvozdene rude, iskopane u Ljubiji, ostajao je u zemlji i prerađivan u topionicama u Zenici, Varešu i Capragu.

Sva ostala preduzeća koja su se bavila proizvodnjom gvožđa morala su lavovski deo svoje proizvodnje da predaju livnicama i drugim preduzećima koja su radila za potrebe nemačke vojske, odnosno nemačke ratne industrije. Prema izveštaju Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH od 13. aprila 1943. godine, iz Zenice i Vareša, Ilijaša i drugih, u vremenu od 1. januara 1941. do 9. marta 1943. godine, preduzećima koja su radila za potrebe nemačke vojske predate su sledeće količine:

Naziv preduzeća, komande	Granitni čelik kgr.	CRP i PSM čelik kgr.	Gvožđe kgr.	Lim kgr.	Zičani proizvodi kgr.	Vodovodne cevi kgr.
Fabrika vagona Slav. Brod	2,365.727	—	—	—	—	—
Državni zavod Sarajevo	4,555.196	171.327	—	—	—	—
Organizacija Todt	—	—	1,449.998	39.910	17.202	22.322
Komando Donau Sl. Brod	—	—	9.230	—	—	—
Bauleitung der Luftwaffe	—	—	90.000	8.000	21.207	—
Deutsche Reichsbahn Marburg *	—	—	20.855	64.155	—	—
Deutsche Reichsbahn Sl. Brod	—	—	78.410	—	—	—

²⁶⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, fond Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH zapisnik sa sastanka održanog 16. februara 1944, fasc. 48, dok. 1943.

²⁷⁾ Arhiv Hrvatske Zagreb, fond Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH, izveštaj od 17. avgusta 1944. godine, fasc. 49, dokumenat 1932.

Naziv predu- zeća, komande	Granitni čelik kgr.	CRP i PMS čelik kgr.	Gvožđe kgr.	Lim kgr.	Žičani proizvodi kgr.	Vodovodne cevi kgr.
Feldpost No						
11.389	—	—	227.360	—	—	—
36.213	—	—	99.990	—	—	—
42.262 A	—	—	—	1.135	—	—
15.959	—	—	—	—	16.000	—
39.545	—	—	13.052	—	5.250	—
12.568	—	—	580	—	—	—
33.082	—	—	—	—	250	—
22.433	—	—	47.660	3.660	—	—
42.262 A	—	—	825	1.066	1.384	—
40.963	—	—	—	17	1.118	—
40.963	—	—	1.342	—	—	—
40.963 E	—	—	—	—	2.000	—
40.560	—	—	—	—	1.000	—
40.066	—	—	18.000	28.740	—	—
45.073	—	—	—	—	29.303	—
46.313	—	—	82.810	—	29.000	—
42.716	—	—	—	—	75	—
43.033	—	—	—	—	110	—
43.033 B	—	—	1.490	—	—	—
43.520	—	—	28	300	—	—
41.668	—	—	60	—	—	—
Bauleitung der Luftw affe	—	—	63.750	900	30.021	—
Wehrmachts Keller Zemun	—	—	30.400	—	15.000	—
Wiener Neustädter Flugzeugwerke Zemun	—	—	—	—	3.522	—
Oberkommando des Heres Zagreb	—	—	3.290	1.080	—	—
Stab E. E. S. Meugeberger, Doboj	—	—	—	—	301	—
Standort Kommandatur, Doboj	—	—	120	850	—	—

Naziv preduzeća, komande	Granitni čelik kgr.	CRP i PSM čelik kgr.	Gvožđe kgr.	Lim kgr.	Žičani proizvodi kgr.	Vodovodne cevi kgr.
Zorka DD, Beograd	—	—	245.158	83.590	4.505	—
HOBAG Zavidovići	—	—	37.860	—	584.000	—
Hrvatska zadru- ga za drvne gradnje Zagreb	—	—	5.200	4.780	5.500	—
Domobranski tehnički zavod Sarajevo	3,087.006	—	—	—	—	—
Za nemačku oružanu silu direktno u Rajh	6,201.000	—	—	—	—	—
Za topionicu bakra u Boru	846.000	—	—	—	—	—
Vojnotehnički zavod Vogošće	11,229.353	—	—	—	—	—
Ukupno:	28,354.282	171.327	2,526.128	240.363	726.822	22.322²⁸⁾

Proizvodnja gvožđa od marta 1943. pa do kraja iste godine u napred navedenim rudnicima i topionicama tekla je redovnije nego u prethodnom periodu. Prema izveštaju, do kraja 1943. godine u ovom periodu je u Varešu i Capragu proizvedeno 36.465 tona raznog gvožđa, a u Zenici 35.101 tona sirovog čelika i 22.900 tona valjanog gvožđa.²⁹⁾ Ova količina proizvedenog gvožđa i čelika nije podmirivala potrebe NDH, jer su njene obaveze samo u odnosu na Nemačku u ovom periodu prema pomenutom sporazumu iznosile oko 30.000 tona i morale su biti izvršene od prvih kontingenata proizvedenog gvožđa.³⁰⁾ S obzirom na okolnosti koje su nastale u 1944. godini, obaveze ovih topionica u toku te godine prema Nemačkoj bile su još veće. Trebalo je da se proizvede 98.000 tona raznog gvožđa i čelika da bi se podmirile sve domaće potrebe i obaveze prema Nemačkoj koje su u toj godini iznosile 94.000 tona.³¹⁾ No, s obzirom na nastalu situaciju na frontu, a zatim i na situaciju u rudnicima, gde se ruda kopala, jačanje narodnooslobodilačkog pokreta i nedostatak radne snage, ne samo u rudokopima nego i u topionicama, nedostatak transportnih sredstava, takav plan se nije mogao ostvariti. Prema podacima koji se nalaze u izveštajima preduzeća »Hrvatski rudnici

²⁸⁾ Arhiv Hrvatske Zagreb, fond Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH, Izveštaj topionica: Zenice, Vareša, Ilijaša, HOBAG — Zavidovići i dr. o liferaciji gvožđa, preduzećima koja su radila za nemačku vojsku, fasc. 29, dokumentat 94—186.

²⁹⁾ Arhiv Hrvatske, Zagreb, fond Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH, Izveštaj od 20. decembra 1943. godine, tajni br. 1929/43.

³⁰⁾ Isto, Izveštaj Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH od 13. oktobra 1943. godine, tajni br. R—4/43.

³¹⁾ Isto, Izveštaj Ministarstva šumarstva i rudarstva NDH o proizvodnji gvožđa i čelika u toku 1944. godine, fasc. 74, dokumentat 842.

